

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מוזרות

ניתאי הוד

- א. מבוא
- ב. פתיחה – שאלות מוזרות ואנשים מנומנים
- ג. אמור לחכמה אחותי את – מוטיב הזנות בדברי ר' יוחנן
- ד. עופות שלא גלו – אנשי בכל השוקטים על שמריהם
- ה. שמחת המועדים – נתק הגלות
- ו. תלמידי חכמים מקושטים – אורחים בארץ נוכריה
- ז. זוהמת הזנות, תיקון הברית ומזל הגרים
- ח. סיכום
- ט. נספח – כל האגדתא

א. מבוא

לעיתים, סיפורי מעשיות מעבירים מסרים טוב יותר ממאמר מנומק. הסיבה היא ש'תפושת' ספרותית מעניקה לתחושות, לחוויות ולמורכבות אנושית פלטפורמה מותאמת יותר מאשר מאמר לוגי טהור. כך, לפעמים, גם בסיפורי הגמרא. דינמיקה בין מקומות, התנגשויות בין אישיות וסוגיות מחשבתיות נמצאות דווקא בסיפורים תמימים למראה וחסרי כל פשר במבט ראשוני. לצד זאת, אין מנוס מפרשנות אישית רחבה בסיפורים אלו, המחייבים לדמיין את הלכי הרוח ולהסביר את הנאמר בין השורות. ואולי זה מה שהופך סיפור לסיפור טוב.

הסיפור שנעסוק בו, הלקוח ממסכת שבת, דן בשאלות מוזרות למדי, המכסות על מחלוקות, ביקורת, כאב ותפישות שונות של המציאות, כשבמוקד עומד היחס בין בכל לארץ הקודש. במאמר זה נסקור את הסיפור התלמודי, ננסה להסיר את המעטפת החיצונית ולהבין את הלך הרוח הפנימי החבוי בו, תוך היעזרות ברקע ההיסטורי וברמזים הנשתלים לאורך הדרך. ואם כנים דברינו, הסיפור טומן בחובו מסרים מבהילים.

מאמר זה נכתב כחלק מהניסיון המתרחב לעיין, לפרש ולהסביר את האגדות, הסיפורים והדרשות התלמודיות שהונחו בקרן זוית, ולדלות מהם את חכמתם של חז"ל. חכמי התלמוד היטיבו להעביר את רעיונותיהם גם דרך סיפורים ומשלים התמוהים לקורא במבט ראשון, הטומנים עולם מופלא של מסרים עמוקים וביקורות נוקבות למעיינים בהם. יהי רצון שכיוונו לאמיתתה של תורה.

ב. פתיחה – שאלות מזורות ואנשים מנומנים¹

יתיב רבי חייא בר אבא ורבי אסי קמיה דרבי יוחנן, ויתיב רבי יוחנן וקא מנמנמ.

אמר ליה רבי חייא בר אבא לרבי אסי: מפני מה עופות שבבבל שמנים?

אמר ליה: כלך למדבר עזה ואראך שמנים מהן.

מפני מה מועדים שבבבל שמחים?

מפני שהן עניים.

מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצוינין?

לפי שאינן בני תורה.

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמים?

מפני שאוכלין שקצים ורמשים.

(שבת קמה, ב)²

שני אמוראים מארץ ישראל דנים בשאלות מזורות בפני ר' יוחנן המנומנם. תוהה ר' חייא בפני ר' אסי מדוע העופות בבבל שמנים, מדוע המועדים שם שמחים ולמה תלמידי החכמים שם מקושטים³. ר' אסי, מבלי להתבלבל, עונה על כל השאלות הללו בתשובות שעיקרן – לא טוב שם, בבבל. בארץ ישראל יש עופות שמנים יותר, השמחה בחג נובעת מהאפשרות להתנתק מעט מהעוני המרוד, ותלמידי החכמים מתקשטים כדי לחפות על ריקנותם הפנימית.

כאשר בוחנים את טיב השאלות והתשובות, נראה שהן עוסקות בהשוואה בין בבל לישראל. לשם כך, נסקור בקצרה את הרקע ההיסטורי לסיפור זה:

התקופה היא המאה השנייה והשלישית לספירה, זמן בו מתנהלים מאבקים גדולים בין יהדות בבל ליהדות ארץ ישראל, והיחסים ביניהן מסוייגים. בתקופה זו מאזן הכוחות בין המקומות עדיין שווה, אך יהדות בבל במגמת התחזקות. מאבקים אלו התנהלו גם במישור ההנהגה – רב יהודה, מייסד ישיבת פומבדיתא, אוסר על תלמידיו לעלות לארץ מכיוון שהוא רואה את בבל כמרכז התורה (כתובות קיא, א); מולו ר' יוחנן, הנוקט בגישה שלילית במיוחד מול אנשי בבל, אוסר לרדת מהארץ אפילו באופן זמני (ירושלמי ברכות ג, א).

¹ למעוניינים, בסוף המאמר הסיפור מובא במלואו. מפאת אורכו הסיפור פוצל ומבואר בחלקים.

² כל מקור ללא הפנייה לקורח ממקור זה.

³ בהמשך נתייחס גם לשאלת העכו"ם, שנראית כלא קשורה לנושא במבט ראשון.

כך, ניתן להבין את חשיבות העובדה שהדיון שבסיפור מתרחש בפני ר' יוחנן, אף על פי שהוא 'מנומנם'. כנראה ששאלות אלו אינן תמימות כפי שנראה במבט ראשון, והן מהוות מצע לדיון בנושא הטעון של אותה תקופה – היחסים בין בבל לארץ ישראל – כשר' יוחנן הוא אחד ממובילי המחלוקת.

נראה, ששאלות ותשובות אלו משקפות את הגישות השונות בארץ ביחס לבבל. ר' חייא, שואל השאלות, מציג את בבל כמקום מוצלח במישורים רבים – מבחינה חומרית (עופות), נפשית-רוחנית (שמחה בחג), ולמדנית-תורנית. אופי השאלות מבטא תחושת קנאה בהצלחת אחיהם שבבבל, אולי על רקע התפתחות והתחזקות הקהילה היהודית, ומחשבה-תמיהה איך 'שם' אכן טוב יותר מ'כאן'.

בתשובותיו, ר' אסי טוען שר' חייא שוגה בהבנת המציאות. הוא חושב ש'הדשא של השכן ירוק יותר', כשבפועל אין זה כך. מה שנראה במבט ראשוני כטוב מתברר ככסות למצבם הירוד, ובטח שבהשוואה לארץ, כפי שמתבטא בתשובה הראשונה (אפילו במקום שומם כמדובר עזה יש עופות שמנים יותר). זוהי גישה הדוגלת בחזקתה של הארץ ובתפישה שבבל אינה כה טובה כפי שעלול לחשוב המתבונן מבחוץ.

בנקודה זו ר' יוחנן מתעורר מנמנומו ונוזף בתלמידיו על תוכן שאלותיהם ותשובותיהם. לבקשתם, הוא מתחיל לענות לשאלות הללו. נביא את תשובותיו בקיצור:

מפני מה עופות שבבבל שמנים?

מפני שלא גלו [...]

מפני מה מועדים שבבבל שמחים?

מפני שלא היו באותה קללה, דכתיב (הושע ב, יג) "והשבתי כל מושבה חגה חדשה ושבתי וכל מועדה" [...]

מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצוינין?

לפי שאינן בני מקומן. "הבאים ישרש יעקב ופרח ישראל" (ישעיה כז, ו), תני רב יוסף: אלו תלמידי חכמים שבבבל, שעושיין ציצין ופרחים לתורה.

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמין?

שלא עמדו על הר סיני. שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא. ישראל שעמדו על הר סיני - פסקה זוהמתן, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני – לא פסקה זוהמתן.

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

ניכר שר' יוחנן מדגיש את קללת ארץ ישראל ומצבה הירוד עקב כך. העופות בכבל שמנים כי לעומת עופות ארץ ישראל הם לא גלו; המועדים שם שמחים מכיוון שהם לא נתקללו בקללת הארץ; ותלמידי החכמים מתקשטים מכיוון שהם לא תושבי המקום, אך הדרשה המובאת מבהירה שהקישוטים הם פנימיים, "ציצין ופרחין לתורה". הווי אומר, המצב בארץ אכן פחות טוב, אך בגלל סיבה 'שמיימית' – קללה שלא מאפשרת להתפתח בארץ, גשמית ורוחנית.

עם זאת, כמה שאלות מתעוררות בקריאה זו. ראשית, גישת ר' יוחנן כאן מפויסת ואף 'מפרגנת' כלפי בבל ואינה מתכתבת עם הידוע לנו עליו. בנוסף, לפי פרשנות זו קשה להסביר את הדרשות המובאות באמצע תשובותיו של ר' יוחנן (אותם אביא בהמשך), וכן את התשובה לשאלה הרביעית בסדרת השאלות – "מפני מה עכו"ם מזהמים".

עיון מדוקדק בסיפור יחשוף בפנינו רובד נוסף בטענותיו של ר' יוחנן. מתחת לנימה הסתמית מסתתרת ביקורת קשה וכואבת, עד שכשמגלים אותה מבינים מדוע הסיפור הסווה את אותה הביקורת. אם כן, נתחיל לעיין בדבריו של ר' יוחנן.

ג. אמור לחכמה אחותי את – מוטיב הזנות בדברי ר' יוחנן

נחזור לשלב בו ר' יוחנן מתעורר מנמנומו ומבקר את תלמידיו:

איתער בהו רבי יוחנן, אמר להו: דרדקי! לא כך אמרתי לכם: "אמר לחכמה אחתי את" (משלי ז, ד), אם ברור לך הדבר כאחותך שהיא אסורה לך - אומרהו, ואם לאו - לא תאמרהו!

כשר' יוחנן מבקר את תשובות תלמידיו, הוא נוזף בכעס, ודורש שתשובותיהם יהיו ברורות כמו שברור שאחות אסורה על אח. פעמים רבות הפסוקים אינם מובאים כ'קישוט', והקשרם הרחב של הפסוקים מאפשר להבין רובד נוסף בטענתו של הדובר⁴. אם כן, ר' יוחנן מצטט פסוק מתוך פרק במשלי, העוסק בצורך במצוות ובחכמה על מנת להישמר מפני האישה המפתה:

אמר לחכמה אחתי את ומדע לבינה תקרא:

לשמרך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה: [...]

⁴ במתודה זו נוקט עמנואל לוינס בפירושו – "נוכל להסיק מפירושו לקח כללי: חכמי הגמרא, הנראים נאבקים זה בזה בדקדוקי עניות, רחוקים מאוד מן הפלפול הסכולסטי. הפנייה לפסוק אינה נעשית כדי להיעזר בסמכותו [...] אלא יש בה התייחסות להקשר, המאפשר להעלות את רמת הדין ולגלות את משקלם האמיתי של הנתונים המעניקים לו את מלוא משמעותו. העברת רעיון אחד לאקלים אחר – שהוא אקלימו המקורי – משחררת מתוכו אפשרויות חדשות" (עמנואל לוינס, **תשע קריאות תלמודיות** (ישראל: שוקן, 2001), 18)

עבר בשוק אצל פנה ודרך ביתה יצעד:

בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה:

והנה אשה לקראתו שית זונה ונצרת לב: [...]

החזיקה בו ונשקה לו העזה פניה ותאמר לו:

זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי: [...]

לכה נרוה דדים עד הבקר נתעלסה באהבים:

הטתו ברב לקחה בחלק שפתיה תדיחנו:

(משלי ז, ד-כא)

מי שאינו מגן על עצמו מפני פיתוייה ייפול בקסמה, שמתברר כסכנה – "כשור אל טבח יובל" (שם שם, כב). פסוק זה פותח מוטיב חשוב ששזור את כל תשובות ר' יוחנן וילווה אותנו לכל אורך המאמר – מוטיב הזנות והבגידה. בהקשר שלנו ניתן להבין שר' יוחנן מבקר את הנחת המוצא של השאלות והתשובות של תלמידיו. שאלות ותשובות אלו דנות במישור של איזה מקום 'טוב' יותר, אך שוכחות מישור מהותי, עליו מרמז הפרק ודרשתו על האחות האסורה – מה מותר, מה אסור ומה מסוכן. בדבריו הוא מסווה בעיית עומק בראייתו – ככל היא מקום בעייתי, אסור, שיש מקום רב לחשדנות ולזהירות מפניו.

ד. עופות שלא גלו – אנשי כבל השוקטים על שמריהם

נביא כעת את תשובתו של ר' יוחנן לשאלה הראשונה:

מפני מה עופות שבכבל שמנים?

מפני שלא גלו, שנאמר (ירמיה מח, יא) "שאנן מואב מנעוריו ושקט הוא אל שמריו ובגולה לא הלך".

והכא מנלן דגלו?

דתניא, רבי יהודה אומר: חמשים ושתים שנה לא עבר איש ביהודה, שנאמר "על ההרים אשא בכי ונהי וגו' מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו" (ירמיה ט, ט). בהמ"ה בגימטריא חמשיין ותרתיין הוו.

בתירוץ לשאלת העופות, ר' יוחנן טוען שעופות כבל שמנים מכיוון שלא גלו, והגמרא מוכיחה שהעופות בארץ אכן גלו. הראיה של ר' יוחנן היא פסוק מנבואת חרבן על מואב, בה נאמר שמי שלא גלה מצבו טוב ו"ריחו לא נמר" (ירמיהו מח, יא). עם זאת, זהו פסוק

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

יחידי בתוך נבואת זעם על נקמת ה' במואב, ומיד לאחר מכן נאמר: "לכן הגה ימים באים נאם ה' ושלחתי לו צעים וצעהו וכליו וריקו ונבליהם ינפצו" (שם, יב). ייתכן ור' יוחנן אומר שזהו מצב זמני, וקהילת בבל לא תחזיק מעמד.

מהקשר הפסוקים ניתן לראות בדברים אלו היבט משמעותי בהתנגדות של ר' יוחנן לבבל – אלו בונים במקום שעתיד להיחרב, ומנעמי בבל מונעים מהם מלראות את המציאות נכוחה. ראייה נוספת לטענה זו היא שהנבואה על מואב היא חלק מאוסף נבואות זעם על הגויים. אחת מהנבואות עוסקת מפורשות בחורבן בבל, בה נאמר ביחס לגלות בעלי החיים "ולא יהיה יושב בה מאדם ועד בהמה נדו הלכו" (ירמיהו נ, ג), ולכאורה זוהי סתירה מפורשת לטענתו של ר' יוחנן! בהנחה שר' יוחנן מכיר נבואה סמוכה זו, עובדה זו מחזקת את הסברה שהבעיה אינה בגלות העופות, אלא עצם השהות בבבל.

גם הראיה שבארץ ישראל העופות גלו, משקפת שאיננו דנים כאן רק בעופות, אלא גם באנשים – "חמשים ושתים שנה לא עבר איש ביהודה". אילו גלות העופות הייתה העיקר, הגמרא הייתה מסתפקת בפסוק בלבד. בכך הגמרא משקפת את הצד השני של הביקורת כלפי בבל – אנשיה אינם שותפים לצרת הארץ וחולשתה. הם מנותקים מהעם היושב בציון, ובמשתמע אף מהברית עם ה'. יש לשים לב שגם כאן, הפסוק ממנו מוכיחים את גלות העופות לקוח מפרק ט' בירמיהו, שמתחיל ברצון ה' לעזוב את עמו, שמנכיח שוב את מוטיב הבגידה של עם ישראל בה': "מי יתנני במדבר מלון ארחים ואעזבה את עמי ואלכה מאתם כי כלם מנאפים עצרת בגדים" (שם, א).

ראיה נוספת לדברינו היא המימרא שמופיעה מיד לאחר מכן:

אמר רבי יעקב אמר רבי יוחנן: כולן חזרו, חוץ מקוליים האיספנין. דאמר רב: הני מדרי דבבל מהדרי מיא לעין עיטם, והאי כיון דלא שריר שדריה לא מצי סליק.

[תרגום שטיינזלץ: אותם מדרונות של בבל מחזירים את מימיהן דרך מחילות תת-קרקעיות לעין עיטם שבירושלים, ודרך אותן מחילות חזרו אף הדגים. וזה הקוליים כיוון שאין שדרתו חזקה אינו יכול לעלות באותן מחילות, ולא חזר לארץ].

כלומר, כל הדגים חזרו לארץ ישראל מבבל, חוץ מדג מסוים שעמוד השדרה שלו חלש. נראה שר' יוחנן ממשיך בביקורתו הנוקבת על חולשת אנשי בבל שאינם חוזרים לארץ. הם

'חסרי עמוד שדרה'. בזמן שר' יהודה אומר שמדובר בגלות שאורכת כיוכל, אנשי בבל אינם נשמעים לנבואה ונשארים בגלות זמן רב לאחריו⁵.

ה. שמחת המועדים – נתק הגלות

תשובת ר' יוחנן לשאלה השנייה אף מקצינה את ביקורתו על בבל:

מפני מה מועדים שבבבל שמחים?

מפני שלא היו באותה קללה, דכתיב (הושע ב, יג) "והשבתי כל משושה חגה חדשה ושבתה וכל מועדה". וכתיב (ישעיה א, יד) "חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטרח".

גם בשאלה זו, ר' יוחנן יוצר חיץ בין בבל לא"י – "מפני שלא היו (=בבל) באותה קללה", ומביא פסוקים מהושע ומישעיה. שוב ר' יוחנן מצטט פסוקים מפרקים שממשילים את עם ישראל למוגדים בברית ה'. בהושע, הפרק משווה את עם ישראל לאשת ה' שזנתה עם אלילים אחרים תוך חוסר הבנה מהיכן השפע שיש לה; בישעיה זהו הפרק המקונן - "איכה הייתה לזונה קריה נאמנה". בשני הפרקים אין התייחסות לארץ ישראל, אלא לעם ישראל! השבתת החגים היא אינה תלויה בארץ ישראל, אלא בעם ישראל. באופן פרדוקסלי, התקיימות הקללה באנשי הארץ מעידה על כך שהם חלק מהעם, בעוד שהיכן שהקללה לא מתקיימת, בבבל, אין שייכות לעם ולברית עם הקב"ה. אם אכן זה כך, ביקורתו של ר' יוחנן מחריפה – לכאורה אנשי בבל אינם שותפים לברית של עם ישראל! הקללות אינן פוגעות בהם משום שיצאו לכאורה מהברית, מההשפעה של נבואות הזעם על מצבם.

חיזוק לגישה זו היא הדיון שמתקיים לאחר מכן בשאלת משמעות המילה "טורח" בפסוק מישעיה, ואיזה עונש הקב"ה מביא על עם ישראל. חשוב לשים לב כי כל הדוברים הינם אמוראים מארץ ישראל בדור הראשון-שני:

מאי היו עלי לטרח?

אמר רבי אלעזר: אמר הקדוש ברוך הוא: לא דיין לישראל שחוטאין לפני, אלא שמטריחין אותי לידע איזו גזרה קשה אביא עליהן!

אמר רבי יצחק: אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי.

ואמר רבי חנינא: אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה אגמון וקמטון ובעל זמורה.

⁵ יש לשים לב שקשה לפרש מימרא זו לפי ההסבר שארץ ישראל חלשה בעקבות הגלות.

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

“לא דיין לישראל”! לא לארץ ישראל, אלא לעם ישראל. כשבבל אינה שותפה לעונש, האם היא עדיין חלק מהעם?

ו. תלמידי חכמים מקושטים – אורחים בארץ נוכריה

לאחר שתי שאלות בהם עסקו בעיקר בסביבה (עופות, מועדים) ר' יוחנן נדרש לשאלה רגישה יותר – אנשים. וליתר דיוק, תלמידי החכמים שבבבל:

מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצוינין?

לפי שאינן בני מקומן. דאמרי אינשי: במתא - שמאי, בלא מתא - תותבאי.

[תרגום שטיינזלץ: בעירי, מכובד אני בשל שמי. שלא בעירי, בשל בגדי.]

ר' יוחנן עונה שתלמידי החכמים בבבל מתקשטים משום שהם “אינן בני מקומן” וצריך לזהות אותם. ר' יוחנן מציג כאן את חיסרון הנתק – הלבוש החיצוני מנסה להעיד על פנימיות תלמידי החכמים מכיוון שהם זרים. ניתן לפרש זאת כהסבר גרידא, אך על רקע התשובות הקודמות אפשר לומר שוב שזוהי ביקורת נוקבת על השהות בבבל. אנשי בבל צריכים להיות בארץ. השהות בגלות מכריחה אותם להתחפש כדי שישומו לב למי שהם, ואגב כך ברור מדבריו שבבל אינו מקומם. בגדיהם הם אות קיץ המלמדים שהם רק אורחים במקום מגוריהם.

שלוש התשובות הללו טומנות ביקורת חריפה ביותר וקשה לעיכול על בבל. אלו אמירות היוצאות מכל פרופורציה ביחס לאנשי בבל ולתלמידי חכמיה. עם זאת, אולי כך ר' יוחנן ביטא את תסכולו העמוק מהמצב בארץ, מעליית קרנה של בבל, ומיחסם של האחרונה לאנשים היושבים בציון, גם אם לא סבר כך למעשה. לדידו של ר' יוחנן, ההתמסדות בבבל היא טעות חמורה ומעשה של התנתקות מכור מחצבתו של העם, שיוביל בסופו של דבר לחורבנו. תחושת נבגדות, חוסר אונים וכעס מוצאים את ביטויים בסיפור התמים-לכאורה שלפנינו, וגורמים לנו לתהות כמה עמוק היה הקרע בין המקומות באותה תקופה.

לצד זאת, ואולי עקב חומרת הביקורת, המספר טומן לנו זווית נגדית ומעניינת לתפיסת תלמידי החכמים בבבל:

“הבאים ישרש יעקב ופרח ישראל” (ישעיה כז, ו), תני רב יוסף: אלו תלמידי חכמים שבבבל, שעושיין ופריחין לתורה.

בקריאה ראשונית קשה לשים לב שמדובר במימרא נפרדת מדברי ר' יוחנן⁶. עם זאת, בעיון נוסף מבחינים כי הדובר הוא רב יוסף, אמורא בבלי, שמחלוקתו עם ר' יוחנן בדבר שולי לכאורה מטרים את סיפורנו ומופיע בתחילת העמוד:

רבי יוחנן רייק מכותח דבבלאי. אמר רב יוסף: ולירוק אנן מתרנגולתא דרבי אבא⁷.

הגם שמדובר במחלוקת של 'טעם', הגמרא מציגה את העובדה שאמוראים אלו אינם מסכימים גם בהבדלי אוכל בין המקומות, וניתן להניח שאם כך חלקו בנוגע לאוכל מקומי, כנראה מחלוקתם נגעה גם בעניינים מהותיים יותר ביחס בין הארצות.

אם כן, בדרשתו של רב יוסף רואים שהוא מציג את התקשטות תלמידי החכמים שבבבל כהתקשטות בתורה. הוא דורש את הפסוק "הבאים ירש יעקב, יציץ ופרח ישראל" כהגדלת התורה בבבל. הפסוק שייך לנבואה הממשילה את העם לכרם שבור שהקב"ה מתקן, ובעצם עוסקת בממד הגאולה והשיקום של העם. כך, הגמרא מציגה כבדרך אגב גישה הפוכה לגישת ר' יוחנן. גישה זו רואה את בבל כמקום השיקום, של אתחלתא דגאולה ממש. הקמת עולם התורה, הגם שאינה נעשית בארץ האבות, מהווה את תיקון כרם ה' השבור וביסוס עולם התורה והרוח, בעזרתו עם ישראל יציץ ויפרח. הדגש בדברי רב יוסף הוא הרוח, התורה, ולא דווקא הארץ. זוהי דרכה של בבל לשמור על הברית עם הקב"ה.

ז. זוהמת הזנות, תיקון הברית ומזל הגרים

על רקע גישתו הקיצונית והכואבת של ר' יוחנן ותפיסתו הגאולית וההפוכה של רב יוסף, ייתכן ונצליח להבין את פשרה של השאלה האחרונה:

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמין?

שלא עמדו על הר סיני. שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא.

ישראל שעמדו על הר סיני – פסקה זוהמתן, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני – לא פסקה זוהמתן.

אם גישתו של ר' יוחנן כה קיצונית, האם יש הבדל בין יהודי בבל לגויים? במה הם שונים אם לדידו של ר' יוחנן יהדות בבל בכמה מובנים אינה חלק מהעם?

גם בשאלה זו מוטיב הזנות חוזר בצורה מפורשת, כשהלשון מרמזת לאקט מיני בין הנחש לאישה המחולל את הזוהמה. הבגידה, הזנות והפרת צו ה' שהתרחשה בסיפור האדם הראשון, מתוארת בסיפור זה באופן הגורם לרתיעה טבעית מעצם המעשה, ובכך מעביר

⁶ לעניות דעתי, כוונת מכוון הצמידו את שתי המימרות כך שיראו כאחת. חיבור שני החלקים ביחד מסוויים את קיצוניות הביקורת של ר' יוחנן כלפי בבל.

⁷ מדובר בסוג של תבשיל בבלי ותבשיל של ארץ ישראל.

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

את המסר גם במישור האסתטי. זוהמה זו פסקה רק כשעם ישראל קיבל את התורה – כינון הברית והנאמנות בין העם ו-לוהיו, 'חווה' מחייב. כך, אולי אפשר לפרש שהזוהמה היא הבגידה בצו ה-לוהי, שהברית בסיני הייתה אמורה לתקן.

בנקודה זו, נראה שביקורתו של ר' יוחנן מתמתנת במעט. הגם שאינם שותפים לשיקום ארץ ישראל, ולדידו של ר' יוחנן הם שוגים בצורה חמורה בהחלטה להישאר בבבל, הם אינם נפרדו מעם ישראל. גם הם היו במעמד הר סיני, זוהמתם פסקה והם חלק מקהילת הברית, שותפים לדרך.

לצד זאת, יש להעמיק בנקודה נוספת העולה מניתוח הסיפור. לאורך השאלות הקודמות ראינו כי מוטיב הזנות והבגידה בה' ובמצוותיו לא הפסיק, ובשל כך נענשו. אמנם ר' יוחנן מבקר את אנשי בבל, אך כאן עולה ביקורת נוספת, על כלל ישראל. לאורך כל הסיפור ר' יוחנן מראה שעם ישראל לא הפסיק לזנות ולבגוד בברית עם ה'. אם הסיבה לזוהמה היא הבגידה בצו ה' שהייתה בגן עדן, האם זוהמתו של עם ישראל אכן הפסיקה? במה אנו שונים מן הגויים?

לשאלה זו ניתן למצוא הד בהמשך הסיפור בגמרא, המציג דיון בין חכמי בבל כמה דורות לאחר מכן:

אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי: גרים מאי?

האם ניתן להתנתק מהזוהמה גם לאחר המעמד המכונן? האם מדובר באירוע חד פעמי? וברובד עמוק יותר – מה טיב הזוהמה? ומה טיב הברית שנכתרה בסיני?

אמר ליה: אף על גב דאינהו לא הוו, מזלייהו הוו, דכתיב "את אשר ישנו פה עמנו עמד היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה" וגו' (דברים כט, יד).

התשובה ש'מזל הגר' היה כבר בהר סיני מחדשת לנו שתי נקודות:

הנקודה הראשונה היא שאמנם 'זוהמת הגר' יכולה להפסק על ידי כניסה לברית, אך רק כי 'מזלו' היה כבר בהר סיני, משהו ממנו כבר קיבל מהמעמד ההוא. אין אפשרות לחדש את הברית יש מאין, אלא הכל נובע מאותו אירוע.

הנקודה השנייה היא שהפסוק לקוח מפרק העוסק בחידוש הברית לקראת הכניסה לארץ, והבטחה כי במידה שלא ישמרו את מצוות ה' העם ייענש. כך, פשט הפסוק הוא שמדובר בעם ישראל בדורות הבאים, ולא בגרים! השימוש בפרק המעיד שהארץ תהיה "כמהפכת סדום ועמורה" במידה ובדורות הבאים עם ישראל יעזבו "את ברית ה' -לוהי אבותם" מראה שכינון הברית מיצב את העם במעמד חדש ושונה. גם במידה ועם ישראל אינו נאמן לאורך

הדרך, ההתחייבות הבסיסית היא המכווינה אותו לאורך כל הדורות – גם את אלו ש'איננו פה עמנו היום". לאחר כינון הברית בסיני, גם הבגידות והזנות שיבואו בעתיד לא יפגעו בבסיס הברית. בכך אנו נבדלים מהגויים ש'זוהמת הנחש', אותה בגידה בצו ה' הקיימת עוד מטבע האנושות, דבוקה בהם.

עם זאת, הגמרא מביאה דעה אחרת בשאלה מה הפסיק את זוהמת הנחש:

ופליגא דרבי אבא בר כהנא, דאמר רבי אבא בר כהנא: עד שלשה דורות לא פסקה זוהמא מאבותינו; אברהם הוליד את ישמעאל, יצחק הוליד את עשו, יעקב הוליד שנים עשר שבטים שלא היה בהן שום דופי.

המימרא של ר' אבא, אמורא ישראלי ששנה בפני ר' יוחנן, חותמת את הסיפור שלפנינו בגישה פחות סלחנית ויותר אחראית. הפסקת הזוהמה אינה קשורה למעמד הר סיני, אלא לבחירה של האבות בדרך הטובה. אברהם, הגר הגדול, ובעקבותיו גם יצחק ויעקב, בחרו ללכת בדרך ה' ובכך הפסיקו את הזוהמה. זאת, לצד ההבנה שהשלמה של תהליך כזה לוקח זמן – אבות האומה נזקקו לשלושה דורות על מנת להפסיק את זוהמת הנחש. אולי בכך ר' אבא מחריף את דברי ר' יוחנן – כדי להפסיק את הזוהמה דרושה בחירה תמידית בדרך הטובה, והיא אינה קשורה אך ורק להיבט של הברית. אין ערובה שלא נסטה מן הדרך, גם אם עמדנו בהר סיני, והחזרה לתלם אחר שסטינו לוקחת זמן וגובה מחירים – לא כולם ימשיכו בדרך זו. האם זוהי אמירה על הגרים בלבד, או שמא על בבל? ואולי זוהי דעתו בנוגע לשמירת הברית של עם ישראל לאורך הדורות?

ח. סיכום

במאמר זה בחנו סיפור אגדתי בנוגע לשאלות מוזרות של ר' יוחנן ותלמידיו, וראינו כי שאלות אלו טומנות בחובן דיון נוקב ביחס לבלל – המרכז היהודי הגדול ה'מתחרה' במעמדה של ארץ ישראל. הבחנו שכל אמורא בדיון מייצג שיטה – שואל השאלות (ר' חייא) רואה את בבל כמקום מוצלח יותר מהארץ, הן חומרית והן רוחנית; ר' אסי משיב שארץ ישראל טובה יותר, והמחשבה שה'דשא של השכן ירוק יותר' אינה נכונה; ור' יוחנן בקריאה ראשונית כמייצג את הדעה שבבל יותר טוב מסיבה 'שמיימית'.

כשהעמקנו בדעת ר' יוחנן, שמנו לב שהיא מסווה ביקורת חריפה על בבל. הצבענו על כך שמוטיב הזנות שזור את דבריו, וצובע את הדיון בהקשרים של נאמנות ובגידה, זנות והליכה בתלם. ניתחנו שדבריו משולחים כנגד בבל – במובן מסוים אנשי בבל מנותקים מהברית, ואינם שותפים למערכת היחסים עם ה' המתבטאת בברכות, אך גם בקללות הבאות כעונש על עם ה'. הסברנו שאלו דברי כאב ומחאה הנובעים מעמקי לבו של ר'

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

יוחנן, הדוגל בהתיישבות ובהתפתחות בישראל, ורואה סכנה בהשתקעות בכבל, הזרה לעם היהודי.

לאחר מכן, הצענו שהשאלה האחרונה, המשווה בין עם ישראל לגויים ולגרים, מראה את עומק ביקורתו על בבל אך גם מציעה את הפתרון. העלינו שההבדל ביננו לגויים הוא ממד חברית שנכרת בסיני, ומלווה אותנו (ואת אנשי בבל) גם כיום. הראינו שתשובה זו גם עונה על שאלה נוספת המשתמעת מהסיפור. אם הזוהמה היא תוצר של זנות ובגידה בה', הרי שגם עם ישראל 'בגד' בקב"ה לאורך כל הדורות, ולכאורה אין הבדל ביננו לבין הגויים. לצד ר' יוחנן, עלתה תשובה מסויגת יותר של ר' אבא בר כהנא – הפסקת הזוהמה היא מעשה של בחירה, כאברהם אבינו. אין ערובה לכך שזהו מצב תמידי והוא גובה מחירים – שלושה דורות שגם בהם לא כולם הלכו בדרך הנכונה, וחלקם אינם נחשבים כשותפים לברית עם-לוהים.

ובתוך סיפור שכולו מזווית ארץ ישראלית, הגמרא מרמזת על זווית הראיה של יהדות בבל, הרואה את עצמה כמתקנת את כרם ישראל השבור, המגדילה את התורה ומקשטת אותה, ובכך מבטאת את נאמנותה לברית.

בהקשר של האגדה שלפנינו, הסיפור מעוגן בהקשר ההיסטורי של היחסים בין בבל לארץ ישראל. עם זאת, ההשלכות הרעיוניות לזמנים שונים בהיסטוריה הישראלית בכלל, ובימינו בפרט, הן מתבקשות. מה היחס בין הגולה לבין היישוב בארץ ישראל? האם נכון לעלות לארץ על אף הקשיים הכלכליים, או דווקא להצמיח את לימוד התורה בקהילות בחו"ל? האם ההישארות בגלות היא סממן של נוחות כלכלית או דרך נוספת להתפתח? למחלוקת זו, שהרבה אמוציות משולבות בה, יש זוויות רבות ואין תשובת קסם אחת. במובן זה, הסיפור מעניק לנו צוהר מרתק לאופי המחלוקת של זמנם, ונקודות לחשיבה בשאלות שמלוות אותנו גם היום.

ט. נספח – כל האגדתא (שבת קמה, ב - קמו, א) :

יתיב רבי חייא בר אבא ורבי אסי קמיה דרבי יוחנן, ויתיב רבי יוחנן וקא מנמנמ.

אמר ליה רבי חייא בר אבא לרבי אסי: מפני מה עופות שבבבל שמנים?

אמר ליה: כלך למדבר עזה ואראך שמנים מהן.

מפני מה מועדים שבבבל שמחים?

מפני שהן עניים.

מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצוינין?

לפי שאינן בני תורה.

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמים?

מפני שאוכלין שקצים ורמשים.

איתער בהו רבי יוחנן, אמר להו: דרדקי! לא כך אמרתי לכם אמר לחכמה אחתי את (משלי ז),

אם ברור לך הדבר כאחותך שהיא אסורה לך - אומרהו, ואם לאו - לא תאמרהו!

אמרו ליה: ולימא לן מר איזה מהן.

מפני מה עופות שבבבל שמנים?

מפני שלא גלו, שנאמר (ירמיה מזח) שאנן מואב מנעוריו ושקט הוא אל שמריו ובגולה לא הלך.

והכא מנלן דגלו?

דתניא, רבי יהודה אומר: חמשים ושתים שנה לא עבר איש ביהודה, שנאמר (ירמיה ט) על

ההרים אשא בכי ונהי וגו' מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו. בהמ"ה בגימטריא חמשים ותרתין

הוו.

אמר רבי יעקב אמר רבי יוחנן: כולן חזרו, חוץ מקולייס האיסיפנין. דאמר רב: הני מדרי דבבל

מהדרי מיא לעין עיטס, והאי כיון דלא שריר שדריה לא מצי סליק.

מפני מה מועדים שבבבל שמחים?

מפני שלא היו באותה קללה, דכתיב (הושע ב) והשבתי כל משושה חגה חדשה ושבתי וכל

מועדה. וכתיב (ישעיה א) חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטרח.

מאי היו עלי לטרח?

אמר רבי אלעזר: אמר הקדוש ברוך הוא: לא דיין לישראל שחוטאין לפני, אלא שמטריחין אותי

לידע איזו גזרה קשה אביא עליהן!

אמר רבי יצחק: אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי.

ואמר רבי חנינא: אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה אגמון וקמטון ובעל זמורה.

מפני מה תלמידי חכמים שבבבל מצוינין? —

לפי שאינן בני מקומן. דאמרי אינשי: במתא - שמאי, בלא מתא - תותבאי.

הא לן והא להו – מחלוקות נוקבות לאור שאלות מזורות

(ישעיה כז) הבאים ישרש יעקב ופיץ ופרח ישראל, תני רב יוסף: אלו תלמידי חכמים שבבבל, שעושיין ציצין ופרחים לתורה.

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמין?

שלא עמדו על הר סיני. שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא.

ישראל שעמדו על הר סיני - פסקה זוהמתן, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני - לא פסקה זוהמתן.

אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי: גרים מאי?

אמר ליה: אף על גב דאינהו לא הוו, מזלייהו הוו, דכתיב (דברים כט) את אשר ישנו פה עמנו עמד היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה וגו'.

ופליגא דרבי אבא בר כהנא, דאמר רבי אבא בר כהנא: עד שלשה דורות לא פסקה זוהמא מאבותינו; אברהם הוליד את ישמעאל, יצחק הוליד את עשו, יעקב הוליד שנים עשר שבטים שלא היה בהן שום דופי.